

Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут історичних досліджень

— Стандарти науки і академічне середовище —

число
12 2007 (1)

КРИТИКА
Київ- Львів
2007

Ігор Гирич

Знакова стаття Омеляна Пріцака

У науковій традиції існують праці, часто невеликі за обсягом, які стали знаковими для історіографічного процесу. Така доля судилася не багатьом роботам. Вони відіграють роль або провокацій, які викликають бурхливу дискусію, або стверджують засадничі концепції, які охоче сприймають подальші дослідники, або залишаються на узбіччі обговорень, покриті дослідницьким «табу» із зазначенням великої помилки автора. Ці знакові роботи часто призводять до переосмислення історичного процесу, нових інтерпретацій та відкриттів. Без дискусійних зауваг даних робіт неможливий поступ історіографії.

Минулого року не стало одного з найбільших українських істориків другої половини ХХ ст., науковця широкого кола зацікавлень й автора низки ось таких «провокативних» робіт, гарвардського професора Омеляна Пріцака. Саме на одній із його робіт хотілося б детальніше зупинитися, показати окремі суперечності у поглядах, надати нового тлумачення, спростувати низку стереотипів.

Стаття Омеляна Пріцака «У століття народин М. Грушевського», надрукована в емігрантському виданні «Листи до приятелів» 1966 р. викликала неабиякий резонанс. Її багаторазово згадували у негативному сенсі Любомир Винар¹ та історики очолюваного ним Українського історичного товариства, зокрема, Марко Антонович та Олександр Домбровський. Два останніх писали про неї у зв'язку з критичною оцінкою Пріцака «Походження Руси».² Мусувалися головно власне лише дві фрази в цій статті: що Грушевський, його погляди спричинилися до знищення української аристократії і що народництво Володимира Антоновича є патологічним явищем, неприйнятним іншим історіографіям. У свій час, коли мені на

¹ Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали. Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995. С. 37-39, 96-97; Він само. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934). Сучасність, 1986 та інші.

² Антонович М. З приводу статті О. Пріцака «Походження Руси» // Український історик. 1975. Ч. 3-4 (47-48). С. 80-84; Домбровський О. Замітки до праці О. Пріцака про «Походження Руси» // Український історик. 1977. Ч. 3-4 (55-56). С. 92-100.

початку 1990-х пощастило брати інтерв'ю у Прицака³, той на моє питання, що він мав на увазі під цими фразами і чи змінилися його думки з цього приводу з плином часу (а минуло майже 30 років) не дав чіткої відповіді.

Здавалося б, чи варто вертатися сьогодні у 1960-ті, коли після них, 1991 року Омелян Йосипович написав уже класичну нині статтю «Історіософія Михайла Грушевського», яка відкривала перший том першого в Україні перевидання десятитомника «Історія України-Руси», і яка є новішою Прицаковою візією творчості найбільшого українського історика? У цій передмові вчений ніби-то цілковито реваншує себе перед усіма симпатиками Грушевського в Україні й за її межами. Але, якщо нас цікавить генеза думок Прицака, причини таких незаслужених, терпких інвектив на адресу одного з найбільших людей України ХХ ст., якщо ми хочемо зрозуміти чому він тоді саме так висловився, таки варто ще раз повернутися до статті з «Листів до приятелів».

І діяспорна, і теперішня українська історіографії однозначно зараховують Прицака до державницької школи. Такої думки про себе був і сам Прицак. Про умовність й обмеженість сучасного вжитку цих понять ми вже неоднаразово висловлювалися.⁴ Може якраз в тому, що гарвардський професор традиційно ставився до понять «народництво» і «державництво» криється причина такої різкої оцінки ним Грушевського? Зрештою, багато що відкриває порівняння двох його студій про Михайла Сергійовича.

Навіть при першому наблизенні важко позбутися відчуття, що «Історіософія Михайла Грушевського» є розширеним і поглибленим варіантом нарису «У століття народин М. Грушевського», принаймні у першій половині другої статті⁵. Здається ніби історик, взявши за основу

³ Прицак О. Як «вибухла» Україна // Старожитності. 1992. Ч. 9 (25). С.1, 4-5.

⁴ Гирич І. До проблеми народництва та державництва у зв'язку з постаттю М. Грушевського // Держави, суспільства, культури: Схід і Захід. Збірник на пошану Ярослава Пеленського. Нью-Йорк, 2004. С. 387-398; Він само. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять // Молода нація. 2000. № 4. С. 5-30; Він само. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків М.Грушевського і В.Липинського) // Михайло Грушевський і українська історична наука. Львів, 1999. С. 47-64. Подібні думки поділяють загалом або частково й інші автори. Див.: Пінчук Ю. Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне // Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15-17 листопада 1995). Харків, 1995. С. 161-164; Ісаєвич Я. «Народницький» і «державницький» напрями української класичної історіографії кін. ХХ ст. // Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця ХХ ст.): Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції (Глухів, грудень 1996). Київ-Глухів, 1996. С. 5-6; Дашкевич Я. М. Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2006. С. 351-368.

⁵ Див. напр., майже дослівне повторення ІІІ глави статті і передмови в ІУР («Суперечлива оцінка київського університету М. Грушевським»), де Прицак порівнює позитивний погляд Д. Багалія з негативним М. Грушевського: Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. К., 1991. Т. 1. С. L-LI.

передмови першу статтю, лише наситив її додатковим фактажем передусім зі «Споминів» Грушевського, що тоді вийшли друком у журналі «Київ», і зі шкiца 1966 року вийшла повна версія року 1991. У цій новій версії ми не знайдемо тих двох негативних випадів на адресу iсторика, що стосувалися нібито нехтування Грушевським у своїй творчості і громадсько-політичній діяльності української аристократичної верстви.

Пріцак розпочинає статтю у «Листах до приятелів», як і передмову до першого тому, з джерел народницької історіософії Грушевського: з Миколи Костомарова, Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова. Пише про особистий досвід історика, одержаний в результаті виховання у родинному колі, а згодом під час навчання у Київському університеті у того таки Володимира Боніфатійовича. У вступі до першого тому «Історії України-Руси» (далі ІУР) Пріцак половину місця присвячує висвітленню думок Грушевського в різних циклах томів ІУР, детально зупиняючися на своїй версії про те, що від 1903 року Грушевський перейшов у висвітленні історичних подій з позитивістичних на соціологічні рейки⁶. В ранній статті такий докладний аналіз відсутній. Закінчення обидвох студій теж подібні. В ІУР Пріцак характеризує три основні фокальні терміни – «народ», «державна», «герой в історії». І робить це дуже стисло, буквально тезово. Натомість тридцять років перед тим поглядам Грушевського на ці поняття Омелян Йосипович присвячує ледь чи не половину своєї статті. Власне цій темі і була передусім присвячена друкована нижче стаття. І саме в цій частині ми і подибуємо найбільшу кількість звинувачень на адресу Грушевського. Розглянемо тепер усю статтю докладніше.

Багато з висловлених в цій праці думок сьогодні виглядають анохронізмом. Є чимало і фактичних помилок, частково виправлених в «Історіософії Михайла Грушевського». Наприклад, твердження, що дитячі і юнацькі роки Грушевський провів у Тифлісі – неточність. Насправді дитячі роки були прожиті у Ставрополі і Владикавказі, а у Тифлісі він лише вчився у гімназії. Отже більшість часу до вступу в університет майбутній історик

⁶ Версія ця, завдяки авторитетові Пріцака, здобула загальну підтримку істориків, але, на мій погляд, виглядає не зовсім доведеною. Малоімовірно, щоб двомісячне читання лекцій в Парижі зробило з Грушевського соціолога. Не відчувається це й на ІУР. Четвертий і п'ятий томи в концептуальному сенсі не відрізняються від попередніх трьох томів князівської серії. Пріцак вважає, що саме соціологічний метод спричинив збільшення обсягу ІУР у дев'ятому томі. Насправді, за цією логікою, мало б бути навпаки. Соціологія не вимагає нанизування дрібних фактів, вона генералізує явища. «Генетична соціологія» М. Грушевського, що є соціологічним екскурсом історії України має лише трохи більше 300 сторінок. Гадаю ІУР і у 1920-1930-ті роки була позитивістичною працею, більше того позитивізм у ній ще й посилювався. Для соціологічних дослідів Грушевський мав іншу трибуну – журнал «Первісне громадянство», який редагувала Катерина Грушевська. Інтерес до соціології у Грушевського виник не стільки від особистих контактів з французькими вченими, скільки зі знайомства з літературою, сприйняття загальноєвропейських віянь у працях Еміля Дюркгайма, Вільгельма Вундта і Георга Зіммеля.

провів на Північному Кавказі, а не у Закавказзі, де сильніше відчувався вплив української людности. Малоросом у свідомісному значенні він не був. Хоч в одному з своїх юнацьких віршів Грушевський і писав: «Я малорос», але вжив це дещо несподіване означення в сенсі «свідома українська людина».⁷ Отже данину певній утраквістичності свідомости він віддав у першій половині 1880-х років. Та до Києва він приїхав однозначним українцем. Наклад газети «Рада» був не 6 тисяч примірників, а вдвічі меншим.

Зрештою не фактичні неточности нас цікавлять, а наświetлення концептуальних проблем української історії у цій статті. Погляди Прицака на Грушевського, його наукову і громадсько-політичну діяльність, подиктовані були панівною в національній історіографії державницькою доктриною, й у історіософському сенсі мало відрізнялися від оцінок уенерівців-демократів 1920-1930-х років у текстах Вячеслава Липинського, Степана Томашівського, Дмитра Дорошенка та Івана Кревецького.

Омелян Прицак, як і його знамениті попередники, протиставляють державництво народництву, виключаючи спільність і взаємозв'язок першого і другого. Схематично це виглядало таким чином. Україна програла війну за незалежність у 1917-1921 роках через те, що на чолі української революції стали колишні народники-демократи. Вони відкинули допомогу заможної денационалізованої верстви і тому програли війну з росіянами і поляками. Оскільки на чолі українських сил стояв Грушевський, відповідальність за поразку падає передусім на нього. Він винен не лише як політик, а й як теоретик українського руху, в основу доктрини якого була покладена «Історія України-Руси». Грушевський свій світогляд позичив у Антоновича – людини, яка не цінувала вартість держави і була федералістом-автономістом. Звідси малюється неперевна лінія історіософії народників від Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, через Володимира Антоновича і Михайла Драгоманова до Михайла Грушевського включно.

Схема ця виглядала до певного часу правдоподібною, але як будь-яка інша схема, вона далека від істинного стану речей. Чи мала Україна інший ніж народницький шлях розвитку у XIX ст., як про це пише Прицак? Чи справді народництво є ідеологією, що відкидає вартість власної держави? На ці речі мені вже доводилося відповідати в кількох статтях.⁸ Тут лише тезово наведемо деякі міркування щодо такої теоретичної посилки Прицака.

Народництво як засіб мобілізації незалежницько наставленої еліти

Українське народництво не виступало проти будівництва власної держави. Воно було реакцією на бездержавний стан України середини XIX ст,

⁷ Грушевський писав: «Я малорос, моя страна-/ Гнездо борцов за честь и волю./ Лежит теперь порабощена./ Горюя, плачась на недолю.» (1883 р.) Див.: Грушевський М. Із літературної спадщини /Упор. Г. Бурлака, А. Шацька. Нью-Йорк-Київ, 2000. С. 71.

⁸ Див. прим. 2.

й спробою активізувати український рух саме у напрямі будови основ цієї держави. Прицак власне змальовує у своїй статті ставлення українських народників до інститутів державної влади, дихотомію суспільства і держави, коли відзначає «в історії людських спільнот /є/ паралельне існування свого суспільства (народу) і чужої влади». Якраз у тому і полягала особливість українського народництва, що воно протиставляло українську громаду, що живе власним життям і за своїм звичаєвим правом чужим формам державности, які нав'язувалися українцям ззовні. Антонович тому і на князівську історію Руси-України дивився під таким кутом зору. Бо бачив в давньоруській еліті наявність неукраїнської, прийшлої варязької (норманської) спільноти з Півночі, що антогоністично співіснувала з етнічною українською більшістю. Не випадково й козацтво Антонович виводив від часів існування давньоруських громад домонгольського періоду. Навіщо це було потрібно з ідеологічно-історіософського боку? Важко не відчувати штучність такого конструкту. Навіщо ж це було потрібно Антоновичу – провідникові українського руху другої половини ХІХ ст?

Новий «модерністичний» (за Іваном Лисяком-Рудницьким)⁹ етап національно-визвольного руху вимагав виокремлення українського питання з польської і російської національних ідей, в межах яких воно перебувало до початку науково-громадської діяльності Грушевського. Для того аби, як пропонував Прицак і його попередники, «українізувати свої вищі верстви» треба було наперед їх полишити. Не випадково завдання українізації на політичний порядок денний поставив Вячеслав Липинський лише на початку ХХ ст. І зміг зробити це він лише завдяки попередній діяльності хлопоманів Володимира Антоновича, Тадея Рильського, Павлина Свінцицького п'ятдесят років перед тим.

Як слушно відзначав Роман Шпорлюк, українська ідеологія повстала в зударі з двома іншими панівними, російською і польською, ідеями.¹⁰ Попередній етап національного руху – кирило-методіївський – лише зазначив наявність проблеми, лише зманіфестував існування українського народу серед інших слов'янських племен. Хто такі українці, звідки вони почалися. Межі їхнього ареалу проживання, мовні й культурні особливості ще не були дослідженні. Майбутнє України кирило-методіївці проглядали непевно. Послугуватися ідеями територіялізму старогромадівці не могли. І не тому, що не хотіли, а тому що сама провідна верства – українські землевласники – були геть не готові стати в афронт до російської влади в Україні. Народники намагалися спертися на нащадків козацької старшини, а здобули в цьому абсолютну поразку. Кілька десятиліть Пантелеймон Куліш намагався гальванізувати родовиту старшинську верству, шукати

⁹ Лисяк Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. К., 1994. Т. 1. С. 184.

¹⁰ Шпорлюк Р. Імперія та нації. К., 2000. С. 257-258.

гроші на «Основу», видавати журнал в Галичині, популярні книжки для селян. І все скінчилося повним фіяско. Гроші переважно давав сам Куліш з власної кишені. Галагани, Тарновські і частково Скоропадські – лише винятки з правил, а зовсім не масове явище, як це можна висновати зі статті Пріцака. Переважна більшість етнічно українських панів була добрими російськими патріотами-державниками. Польські українофіли, дідичи Правобережжя так само були політичними поляками, у кращому разі прихильниками ідеї «триєдиної Речі Посполитої», що надихалися мітом про поновну Люблінську унію.

Будувати нову Україну можна було лише на міті селянського народу, бо масові кадри інтелігенції можна було вербувати лише у верствах, наближених до селян: сільських священиків, дрібних землевласників, міщан, заможних селян козацького походження тощо. Отже, щоб висловити українську державну ідею треба було заперечити дві супротивні: польську і російську. А зробити це дозволяла лише народницька ідеологія, що витворювала український месіянський міт про бездержавну, але демократичну селянську масу, з якої постане нова Україна. Вона ж заперечувала й право російського монарха на українську територію, бо стверджувала народне право вирішувати це питання в обхід прав володаря. Денаціоналізованого землевласника росіянина або поляка зацікавити українською проблемою можна було лише: а) коли український рух мав економічну і політичну силу, а це наступило лише напередодні Першої світової війни; б) або в момент послаблення російської і польської національних ідей, які у той час здобували щораз нових прихильників.

В умовах формування модерних уявлень про націю і державу, в часи детермінованості цих двох понять, українські інтелектуалісти мусили зважати на нехиті і навіть ворожість до українського руху зацікавлених сусідів. Яким чином можна говорити про модерну націю і її перспективи, якщо немає підстав твердити про класичну форму існування історичної державності цього народу? Народницький період національного руху знайшов вихід з цієї, складної проблеми: «суспільство українське, держава чужа». Особливий український шлях – не є чимось аномальним для романтичного періоду суспільних уявлень у Східній Європі. Аналогічно мислили й росіяни з поляками. Перші марили своєю слов'янофільською місією на чолі з єдиним серед слов'ян царем і православ'ям та «Москвою – третім Римом», про збирання під царським берлом інших слов'янських народів. Другі культивували ідею про польський народ – страдника, борця з тиранією, єдиний вільнолюбивий слов'янський народ, місія якого звільнити себе й інших слов'ян від російського деспотизму. Кожна національна ідея працювала на протиставлення і поборення. Тому й український міт середини ХІХ ст. ми мусимо сприймати цілком нормально в шкалі тодішніх східноєвропейських цінностей. «Росіяни – автократи, поляки – аристократи, а ми одвічні демократи», – цей міт тоді запалював серця українофілів і

певний проміжок часу діяв у напрямку мобілізації нової української еліти з інтелігенції.

Чи була ця нова «плебейська» еліта проти українізації денаціоналізованої старої провідної верстви? Звісно, ні. Вона цього якраз і прагнула. Але лише одиниці з дідичів готові були стати на непевний шлях змагання з державним молохом Росії й Польщі, коли вони і так від цих держав мають те що вимагає мінімум стабільного й неризикованого життя – власність на землю. Навіть крайовсько-територіяльна ідеологія Липинського, яка автоматично проголошувала українцями усіх мешканців України і не вимагала, на відміну від народництва, своєрідного чистилища – повернення до етнічних джерел, знайшла на початку ХХ ст. співчуття лише в одиниць польськокультурних дідичів та інтелігенції.

Не варто також нехтувати тиском панівних націй в Україні, які успішно вербували собі з числа етнічних українців нові кадри політичних росян, що породжувало в українців відпорний інстинкт, який не дозволяв на психологічному рівні ставити знак рівності між нижчою і верхньою верствою українського суспільства. У народників Наддніпрянщини і народовців Галичини вироблявся стійкий імунітет до тих панів, які висловлювали сантимент до «русинів» і «малоросів». Ігор Чорновол, досліджуючи консервативний рух серед галицьких кіл, звертає увагу на те, як не сприймали провідники українців – греко-католицьке священицтво і селяни-депутати сейму – спробу Сапіг, Дідушицьких і Федоровичів увійти до спілки з ними на тій підставі, що української шляхти як такої в українців ніколи не існувало.¹¹ Про це тепер ми можемо і пошкодувати, але чи визріли б ці представники давньоукраїнської шляхти до протиставлення себе вшехпольському рухові, що з кожним роком ширився по Галичині під Австрією і на Правобережній Україні під Росією, невідомо. І може мали рацію «плебейські» кола Галицької Русі, переважно москвофільських настрів, що ці шляхтичі бажають лише використати їх в цілях вигідних для польської ідеї.

Гіпотетично можна пошкодувати, що лідери українського руху тоді не апелювали до категорій самостійництва і повноти суспільної стратифікації. Але навіть, коли б це було відкрито заманіфестовано у середині чи першій третині ХІХ ст., чи мали б українці з цього практичний зиск? Панство, яке воліє чужої державности (про те, наскільки воно було українським за дією, поговоримо нижче), при визнанні його проводирем нації привело б до поновного підпорядкування українських теренів Росії і Польщі. Постулат самостійності вимагав наукової легітимації спочатку серед вчених своїх і чужих, а згодом й у політиків та верхнього суспільного прошарку. По-

¹¹ Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894. Львів, 2000; Деталі див. у: Чорновол І. Свої серед чужих, чужі серед своїх: Федоровичі гербу Огінець у контексті українського національного руху ХІХ ст. // Молода нація. 2003. № 3. С. 60–91.

лякам не треба було нікому доводити, що вони мали державу, а отже заслуговують на її відродження. Довести це українцям, коли дискусійною була сама тема про існування окремої української нації, було просто неможливо у короткому часі, без відповідних просвітньо-наукових зусиль у несприятливій для цього суспільній атмосфері.

Народництво як елемент державницької ідеї

Твердження Прицака про аполітичність народницького руху виглядає несенсовно. У другій половині XIX ст. етнографія сама по собі ставала політичною наукою, бо доводила окремішність українського народу і визначала ареал його замешкування, щоб у майбутньому вимагати сепарації окресленої території. Етнографами були усі найвидатніші народники. Не знайдемо жодного українофіла-старогородівця, який би не мав хоч однієї фольклорно-етнографічної публікації. І це по заслугі оцінювала російська еліта «охранительського» толку. Не випадково за словами Генадія Карпова, Осипа Бодяньського зняли з редакторів «Чтений Московского общества истории и древностей российских», бо друкував там різні «хохлацькі небиліці». Засилали до внутрішніх російських губерній Петра Єфименка і Павла Чубинського. Хлопоманство Антоновича – носіння «малоросійського плаття» – було значним суспільним викликом і підпадало під покарання. Політичність народництва найкраще розуміли не історики державницького напрямку, а російські жандарми. Останні вимогу освіти і книговидання українською мовою цілком слушно розглядали, як далекосяжну антиурядову діяльність. Бо ж за окремішньою мовою, одразу мала повстати вимога окремішньої держави. Так власне і сталося. Самі народники маніфестували свою аполітичність в силу неконституційних умов існування в межах Російської імперії і заборон на будь-яку не промонархічну роботу.

Самостійництвом, і знову ж цілком слушно, охоронні органи і урядова адміністрація в Україні розглядало замишування народників в козацтві. Бо ж не секрет, що Стара громада негативно поставилася до ідеї встановлення пам'ятника Богданові Хмельницькому у Києві, як приєднувачу України до Росії.¹² Верхом політичної діяльності лідера Старої громади Володимира Антоновича було стимулювання польсько-української угоди, новоєрівської політики галицьких народівців. Взагалі про культурництво Антоновича ми можемо говорити, лише починаючи з 1890-х років, коли він переключився на археологію.¹³ Якщо ж казати про Олександра Кониського, то він не

¹² Див про це напр.: Левицький О. Історія будови пам'ятника Б.Хмельницькому в Києві // Літературно-науковий вісник. 1912. Т. LXII. Кн. 1. С. 94-102. Про ідеологічний зміст цього пам'ятника див. також: Гирич І. Між політикою і історією: Переяслав і українська суспільно-політична думка XIX – початку XX ст. // Молода нація. 2003. № 3. С. 5-14.

¹³ Гирич І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті проф. В. Антоновича. К., 1994. С. 133-160.

примушений, як В. Антонович, службою в університеті був узагалі відкритим самостійником. Не випадково саме народники стали авторами національних українських гімнів «Боже, великий, єдиний...» (О. Кониський) та «Ще не вмерла Україна...» (П. Чубинський).

Говорячи про Антоновича як історика-народника не варто забувати, що він ніколи відкрито не виступав проти самої ідеї української держави. Він просто намагався пояснити, чому такої держави українці не змогли створити у минулому. А це дещо різні речі. У знаменитих приватних лекціях з історії козацтва Володимир Боніфатійович критикував Хмельницького саме за нерозуміння державницьких завдань, які постали перед козацтвом в ході визвольної війни.¹⁴ Підсумовуючи цю тезу варто ствердити: українське народництво за своєю сутністю не було антидержавним, як це стверджували історики-державники, а їхнє культурництво було кабінетним різновидом політичної праці.

Не варто також шукати аналогій («російські революційні рухи перекликалися з аполітичним українським рухом київської Старої громади») між російським революційним народництвом і українським народництвом-народовством. Спільного більше у назві, ніж в цілях і діяльності. Громадівці були переконаними еволюціоністами, тому на порядок денний ставили культурництво. Треба ж було готувати нову інтелігенцію і народ до постановки, за слушної години, політичних постулатів. Російські народники негували національні рухи в середині імперії, свою владу планували встановити, головним чином, насильницьким шляхом. Була, хіба що, спільна віра в особливе призначення сільської общини-громади. Але для росіян вона була колективістським органом, для українців індивідуалістським. На цю громаду українці дивилися по-європейському, з позицій класового миру. Нікіта Михайловський був їм завжди ближчий за Ніколая Чернишевського.

Проблема класифікації українського народництва

І російські і польські народники, і Чернишевський і Лелевель, засадничо були державниками. А чи були антидержавниками, як вважає Пріцак, українські народники в цілому і Грушевський зокрема? Про усіх народників не можна сказати, що вони були державниками. Чимало з них цілком погоджувалася з існуванням у межах Російської держави, а були і просто переконані російські централісти, які не поділяли «вожделений украиноманов». До певної міри українським народником починав сумнозвісний Михайло Юзефович. Але твердити, що лідери Старої громади не хотіли власної держави ми не маємо жодних підстав. Про Антоновича і Кониського вже йшлося, але тут варто назвати і негромадівця Пантелеймона

¹⁴ Антонович В. Про козацькі часи на Україні. К., 1991. С. 123, 131, 141-142.

Куліша, який певний період львівського побуту теж був своєрідним самостійником і навіть Павла Житецького, який у приватних розмовах з Олександром Барвінським запитував: «А коли вже до нас прийде Ваш цісар?». Не говоримо вже про молодшу генерацію громадівців Бориса Грінченка, Олександра Лотоцького, Сергія Єфремова, Василя Доманицького – то вже були стовідсоткові українські діячі (не українофіли), які лише з тактичних міркувань були федералістами, а з засади – самостійниками. Що вже казати про Грушевського, який стояв за створенням національно-демократичної партії Галичини, й непохитно відстоював думку про творення українського коронного краю в Східній Галичині – безперечна державницька посилка, що не має нічого спільного з класичним народництвом.

У зв'язку з цим ми твердимо про застарілість класичного поділу української історіографії на дві, нібито, взаємовиключні школи: народницьку і державницьку. Державницька школа цілком виросла з народницької історіографії, що стояла на позиціях національної схеми історії. Данину захоплення народництвом і демократами перед революцією віддав навіть сам Липинський. З народництва починали і Степан Томашівський з Дмитром Дорошенком. Ключовим питанням тоді було визнання істориком існування окремого, українського історичного процесу, а також бачення за українським суспільством майбутнього, а не асимілювання до рівня політичного громадянина Росії чи Польщі.

Тут переходимо до ще однієї «залізної» тези істориків державницької школи, з якою цілковито солідаризується О. Прицак – буцім-то федералізм заперечував самостійництво. Насправді федералізм у багатьох народів був першою ланкою для здобуття незалежності. Федералістами були чехи і поляки в межах імперії Габсбургів. В межах Російської імперії федералістичний шлях перейшла Фінляндія. Питання реальної політики, сповідуване більшістю народів Східної Європи призвело з часом до постанови незалежних держав. В Україні Наддніпрянській вимагати негайно самостійності за наявності ворожого українству міста було справою авантюрою. І Грушевський це розумів краще за інших. Для здобуття незалежності, аби нейтралізувати вороже ставлення неукраїнського елемента, при аморфності самих ще «недоукраїнців», автономія була просто необхідним етапом на шляху національного визрівання. Те, що закликаючи до автономії, Грушевський бажав у перспективі незалежності важко сумніватися, читаючи його публіцистику¹⁵, яка для самоусвідомлення українства дала куди більше інтелектуальної поживи, ніж «Самостійна Україна» Миколи Міхновського.

¹⁵ Див. Грушевський М. Твори у 50-ти томах. /Серія: Суспільно-політичні твори. Т. 1-3. Львів, 2002, 2005. У передмовах до томів здійснена спроба показати, як Грушевський здійснював програму державного будівництва від 1890-х рр. до 1914 р. (Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського // Там само. Т. 1. С. 47-62; Гирич І., Панькова С. Публіцистика Михайла Грушевського на сторінках „Літературно-наукового вісника у 1907-1914 роках / Там само. Т. 2. С. V-XIV.)

Отже, вважаємо, що українське народництво було цілком нормальним, а не «патологічним явищем» чи «ворожою інтригою» проти власної аристократії. Народництво відповідало тодішніми суспільним умовам українського життя. Його можна навіть розглядати як певний внесок до скарбниці європейської політичної думки. Найбільша вада українського народництва – це хронологічна обмеженість теоретичної бази. У той час як поставала модерна українська свідомість, народництво ставало каменем спотикання для подальшого розвитку. Цим ми і можемо пояснити таку негативну реакцію Пріцака і істориків-державників до цього напрямку української політичної думки. Вони бачили у народництві лише гальмо з перспективи доби будівництва української держави 1917–1920 рр. і залишали поза увагою його безперечні досягнення для українського руху ХІХ ст. Гадаємо, варто «шукати винних» не в народниках, а в суспільно-політичному й економічному стані України передмодернізаційної доби.

Грушевський і реалії українського життя

Омелян Пріцак через усю статтю проводить тезу про необхідність Грушевського з реальним життям в Україні, а тому і змалювання нереалістичної візії українського історичного процесу. Твердження це теж важко визнати обґрунтованим. (До речі в «Історіософії...» таких гострих пасажів немає, але і там зазначається, що в Сестринівці майбутній історик був лише тричі (насправді майже щороку у 1870-1880-ті роки), а в зросійщеному Києві пробув лише 8 років.) Пріцак випустив з поля зору щорічні вакації Грушевського до діда по матері Захарія Оппокова в селі Сестринівці під Козятиним, де він знайомився з життям села. Фраза про те, що український народ був для Грушевського «чисто літературним поняттям» – знов таки сильне перебільшення. Дід Грушевського за батьківською лінією, Федір, жив під Києвом в селі Лісниках. І там неодноразово бував історик. Його численні родичі мешкали в десятках сіл Київської губернії. Грушевський був вірний патріархальній звичці шанувати родичів, і про село він багато дізнавався саме таким чином: з розповідей і відвідин близьких людей.¹⁶ Чого вартий лише Марко Федорович Грушевський, кузен, парох села Суботів на Чигиринщині, який зібрав увесь етнографічний матеріал цього села і надіслав для публікації історикові. Може якраз навпаки, М. Грушевський знав село дуже добре, тому й пристав 1917 року до партії есерів, яка найбільше переймалася селянськими проблемами. Можливо, саме тому, що есери найкраще знали село, і користувалися там найбільшою довірою, Комуністична партія України згодом вербувалася не з укапістів,

¹⁶ Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. „Я був їх старший син...” (рід Михайла Грушевського). К., 2006. Автори наводять сотні прізвищ родичів Грушевського, переважна частина з яких мешкала якраз у селі.

а з колишніх боротьбистів. Останні в якості «троянського коня» мали провадити на селі не свою, а більшовицьку політику.

М. Грушевський хотів модернізувати традиційне село. Він сподівався на пробудження периферії, на громадську активність сільського люду на місцях. На це була спрямована й територіяльно-адміністративна реформа, яка ділила Україну на землі, що за розмірами були трохи більшими за повіти, але значно меншими за губернії. М. Грушевський був прихильником творення нових міських центрів на місці колишніх повітових міст, децентралізації, що спонукала би мешканців провінції до громадсько-культурної активності. Але така мобілізація вимагала набагато більше часу, ніж його мала українська революція 1917–1918 рр. Шлях, що його пропонував Грушевський, міг дати позитивні результати за умов мирної реалізації цього проекту, але не міг посприяти завоюванню симпатій неприхильного до українського руху міста.

Чи дав щось позитивного для формування наукового світогляду великого історика Київський університет? Прицак у статті через тридцять років пояснює негативізм Грушевського до професури розчаруванням від неотриманого методу соціологічного дослідження. Припускаємо, що радше йшлося про суспільно-політичні погляди київської професури – переважно монархістські і централістично наставленої. Іноді ця професура відкрито співпрацювала з охранкою і жандармами у справі поборення українського руху. Найбільше Грушевському дісталось від крайніх великодержавників Тімофея Флорінського і Юліана Кулаковського. Владімір Іконніков і Ніколай Бубнов зробили усе можливе, щоб завалити його кандидатуру на катедру руської історії університету св. Володимира. Микола Дашкевич та Михайло Владимирський-Буданов індеферентно поставилися до розбудови НТШ. Митрофан Довнар-Запольський, попри те, що 1918 року став засновником білоруської державницької історіографії, до революції був традиційним російським централістом і не співчував українським вимогам. Володимир Антонович був у сенсі суспільних уподобань «білим круком», тому лише його і згадає в автобіографії М. Грушевський.

Згаданий Прицаком як протиположність Грушевському, Дмитро Багалій, який справді навчався у майже тих самих викладачів, був людиною іншої, попередньої генерації, яка на українську проблему дивилася утраквістично, і цілком свідомо робила кар'єру російського науковця. Покоління 1850-х було втраченим для українства, Багалій – можливо одинокий виняток з правил. Пристосуванство Дмитра Івановича, як слушно відзначає Прицак, призводило до слідування генеральній лінії панівної політичної сили. Той то хилився до російської царської влади, то прислуховувався до Павла Скоропадського, то віддавав належне націонал-комуністам, то зрештою швидко перебудувався під сталінську модель оцінки історичного процесу. Серйозних підстав твердити, що Багалій «після революції перейшов на

позиції соціалістичного матеріалізму» немає. Він до кінця життя був у хорошому сенсі добротним позитивістом-еклектиком.

Пріцак і в статті у «Листах до приятелів», і почасти – в передмові до першого тому ГУР змальовує народництво як моноліт, не наголошуючи на ідейних розбіжностях між Костомаровим, Антоновичем, Драгомановим і Грушевським. Хоча з Грушевського логічно починати новий етап формування української самосвідомості, який прийшов на зміну амбівалентному українофільству, уособлюваному Костомаровим і Антоновичем. Про свої незгоди з останнім сам Грушевський писав у кількох статтях.¹⁷ Учитель Антоновича так і залишився українофілом, погоджуючися з можливістю збереження подвійної національної ідентичності, української мови передусім для красного письменства, існування російськомовного українського етносу тощо.¹⁸ Не випадково серед учнів Антоновича були не лише Михайло Грушевський та Василь Доманицький, а й майбутні діячі організацій чорносотенського типу: Андрій Стороженко, Федір Ніколайчик та інші. Грушевський йшов далі, створюючи нову якість, закликаючи розбудувати повнофункціональну європейську культуру з національними політичними партіями, наукою, освітою тощо. Отже, він вже зовсім не був народником в класичному розумінні цього поняття.

Впливи Драгоманова на Грушевського Пріцак значно перебільшує. У 1890-х – 1900-х роках Грушевський був послідовним поборювачем космополітизму Драгоманова. Робив він це сам і неодноразово намовляв до цього Івана Франка.¹⁹ Позитивно до Драгоманова він почав ставитися під час вимушеної європейської еміграції, коли набули актуальності думки Михайла Петровича про український соціалізм, відмінний від російського комунізму, та ідея створення в еміграції незалежного видавничо-наукового центру. Саме тоді Грушевський закладав у Відні свій Український соціологічний інститут.

Еліта і народ для Грушевського

Шосту, сьому і восьму глави своєї статті Пріцак присвятив терміну-фонемі «народ» у Грушевського й розмислам над проблемою «народні маси – еліта». Власне це є ключовим місцем статті, бо ці роздуми дали авторові змогу зробити різкий присуд Грушевському, що

¹⁷ Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Записки Українського наукового товариства (УНТ) у Києві. 1909. Кн. III. С. 5-14.

¹⁸ У такому дусі була написана відома записка про знесення заборон з українського слова. Див. Записка В. Антоновича в справі обмежень української мови // Записки УНТ у Києві. 1908. Кн. III. С. 33-39.

¹⁹ Докл. див.: Гирич І. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин // Український Історичний Журнал. 2006. № 5. С. 35-67.

саме він і своєю науковою, і політичною діяльністю спричинився у вирішальний спосіб до моральної та фізичної ліквідації української аристократії, що одинока була спроможна творити самостійну державу в добу наших визвольних змагань.

З цієї фрази випливає, нібито Грушевський у своїх наукових, суспільно-політичних працях та привселюдних виступах закликав до примусової експропріації власності у землевласників та, навіть, їхнього фізичного винищення. Але таких речей Грушевський не писав ані публічно, ані для себе в архів; немає цих тез і в його епістолярній спадщині.

Омелян Йосипович намагається знайти визначення поняття «народ» у Грушевського і не знаходить його. Що дає підстави твердити про «чисто літературну, романтичну величину» цього поняття. В «Історіософії Михайла Грушевського» він висловлюється обережніше, говорячи про метафізичність розуміння категорії «народ», і знаходить одне визначення цього поняття у третьому виданні першого тому ІУР 1913 р.

Пріцак намагається віднайти пояснення поняття «народ» в ІУР і не залучає до розшуків публіцистику Грушевського. Між тим своє розуміння цього поняття Грушевський подає у кількох своїх суспільно-політичних статтях в «Літературно-науковому віснику». Зокрема, він писав:

В понятті народу, ми зв'язуємо і сліпі, невідповідальні маси, і ті верхні десятки тисяч, які задають тон життю, озброєні свідомістю, культурними й економічними засобами, дають напрям і йому і тим сліпим масам, позбавленим можливості самоозначення й саморозпорядження, ініціативи й організації. Сі верхні десятки тисяч збирають лаври за подвиги на дорозі поступу й культури – на них спадають і повинні спадати й докори: не тільки за прогрішення їх самих проти того поступу, а й за те, коли маси показуються занадто малоздатними до того поступу, занадто інертними, безладними. Се теж наслідок роботи тих верхніх десятків тисяч, не теперішніх, а попередніх.²⁰

Отже, не протиставляв Грушевський народ його ж еліті, і не виключав із «народу» його землевласницьку верству. Коли він казав «народ», то звертався, передусім, до еліти із закликом працювати заради більшості, задля нижчих прошарків суспільства.

У Грушевського «народ» виступає майже у всіх випадках синонімом поняття «українець». Він пише:

Українство репрезентується демосом. Ріжницькі класових і економічних інтересів дуже часто накриваються ріжницями національними. Українець – се селянин і робітник. Пани, поміщики, капіталісти – се люди інших народностей або від народної маси відірвані.²¹

²⁰ Грушевський М. На українські теми: Гріхи наші // Грушевський М. Твори у 50 томах. Т. 2. С. 39.

²¹ Грушевський М. На українські теми: „О любви к Отечеству и народной гордости”// Там само. С. 37.

Отже, до «народу», до «українців», поміщик може належати, якщо не відірвався від народної маси. Тоді «народні маси» розумілися Грушевським як власне селянство без соціального розрізнення, а «народ» – як селянство і свідоме своїх завдань перед ним панство.

Коли ж брати ІУР, трактовка у ньому поняття «народ» дійсно занадто розмита й широка. Але ніколи Грушевський не асоціював народ з лише біднішими масами, не виключав з нього інтелігентних кіл. У добу козацтва – це було міщанство, священицтво, дрібна шляхта. Категорія «народ» у нього виступала терміном, запозиченим з попереднього, романтичного етапу історіографії. В ньому не було протиставлення народу еліті за соціально-економічною ознакою, як в цьому переконана була державницька історіографія. Для кінця ХІХ – початку ХХ ст. поруч з «народом», Грушевський вживає і термін «інтелігенція». На фото, уміщеному до 50-річчя історика в журналі «Украинская жизнь», поруч із автографом Грушевський приписав: «уся надія на нас [інтелігенцію], уся сила в народі».²²

Брак точної дефініції поняття «народ» можна вважати вадою історіографічних конструкцій Грушевського, але це зовсім не означає, що вживаючи його, вчений автоматично розумів «народ» як антагоніста верхніх прошарків суспільства. Цікаво, що засновник державницької школи української історіографії В. Липинський в своєму протодержавницькому творі «Z dziejów Ukrainy» (1912) умістив уривок з ІУР, саме того місця де йшлося про перехід до католицизму старих православних родів української шляхти.

До селянства Грушевський цілком слушно не застосовував соціально-диференційовані мірки. Він не розрізняв куркуля і бідняка, бо мислив категорією «цільного» народу без майнових обмежень, чим принципово відрізнявся не лише від більшовицьких марксистів, але й від лівих есерів. Він якраз і намагався щосили вивести селянство з інерційного стану «садка вишневого коло хати». Цей закид Пріцака історикові так само несправедливий.

Пріцак апелює до прикладу родини Смиренків, які були колишніми селянами і меценатами української культури. Приклад зрештою не на користь тези Омеляна Йосиповича. За більше ніж 50 років це чи не одинокий приклад самопосвятного служіння українській ідеї представників заможних верств. Ні українського походження Терещенки, про яких далі говорить Пріцак, ні Харитоненки, що дійсно були визначними добродійниками, на українську культуру як таку, не дали жодної копійки. Все-таки Політехнічний інститут і міський музей були закладами для поширення імперської культури в Україні і їх не можна порівнювати з «Киевской стариной» або «Радою». На одну дошку з братами Смиренками можна поставити лише Євгена

²² Украинская жизнь. 1916. № 12. Вклейка на першій сторінці

Чикаленка, що так само, як і козаки-цукрозаводчики, любив Україну «до глибини своє кишені».

І ще цікавий момент, який зовсім незаслужено опустив Пріцак – Василь Федорович Смиренко, найбільший меценат українства, був у постійних контактах з Грушевським. Саме завдяки останньому, що був головним розпорядником фонду Смиренка, Українське Наукове Товариство в Києві одержало 2,5 млн рублів і будинок Смиренка на Трьохсвятительській (тепер Десятинній) вулиці для свого приміщення. На кошти власника Сидорівської цукроварні професор збирався відкрити Інститут українознавства.

Подальший список поміщиків російської України, які спонсорували українські культурні проекти не викликає жодних суперечок щодо їхнього надзвичайного внеску в національну скарбницю. Але незрозумілим залишається протиставлення цих заслужених людей Грушевському, та ще й після того, як останній про них позитивно відгукувався в «Ілюстрованій історії України» та «Очерках українського народу». Зрештою, якщо Григорій Галаган, Єлизавета Милорадович-Скоропадська, Микола Жученко та деякі (бо їх було одиниці на тисячі землевласників України) інші давали кошти народникам, які проти них робили «ворожу інтригу» й постійно «кривдили», можливо, вони такими не вважали ані Антоновича, ані тим більше Грушевського. Свого часу Драгоманов вимагав вивести з членів Старої громади банкіра Рубінштейна. Але більшість старогромадівців не підтримали такого «класового» підходу. Навпаки, провідники Старої громади закликали до класового миру між землевласником і селянином, були типовими лібералами, а не терористами-ткачовцями.

Зі статті Пріцака складається враження відсутності повноти картини. Якщо так багато було стихійних симпатиків української справи, чому український рух в Росії стикався із такими проблемами? Наведемо лише один приклад. Чернігівське дворянство, яке найбільше підтримувало культурні починання народників, тільки за одне фігурування прізвища секретаря губернського дворянського зібрання Вадима Модзалевського серед авторів журналу «Україна» звільнило його з посади. З цих самих причин, щоб не позбутися посади викладача історії у 4-тій київській гімназії, Орест Левицький підписувався псевдонімом «Орленко». Один з представників родини Скоропадських в Державній Думі виступив з промовою про непотрібність заведення української мови в школах України. Власне і позиція майбутнього гетьмана Павла Скоропадського, судячи з його щоденника, до квітня 1918 р. не надто відрізнялася від цієї гадки його родича. Дійсно київський, подільський і волинський генерал-губернатор Міхаїл Драгоміров мав сантмент до старогромадівців і Антоновича, але за спогадами його наступника Владіміра Сухомлінова, свідомим українцем ніколи не був і дітей своїх виховував у російському централістичному дусі. Не випадково його син став одним з найкращих генералів у Добровольчій армії Антона Денікіна.

Прицак наводить слушну думку про необхідність для землевласників бути лояльними до політичного режиму імперської нації, але сумнівною є його теза, що у виборі-поверненні до корінної ідентичності, у переломний момент історії виключну роль грає демократичний прошарок – інтелігенція. Німецькі барони Прибалтики великою мірою самі ініціювали державницький рух в Естонії. В Україні більшість заможних людей орієнтувалися за режиму Павла Скоропадського якраз не на самостійність, а на федерацію з Росією і відновлення монархії Романових. Таких як Липинський були одиниці. Не секрет, що переважна частина заможних міщан Києва українського походження, були не просто індеферентні до українського руху, а навіть войовничо-ворожо до нього наставлені, чим збільшували соціально-національний антагонізм між підприємницько-землевласницькою верствою і демократичною більшістю суспільства.

Сам Грушевський був заможною людиною, чимало жертвував на українську культурну справу і чудово розумів значення заможних людей для фінансування усіляких громадських і наукових проектів. І мав серед нечислених українських капіталістів найбільшу довіру. Якби не Грушевський, не вдалося б виманити кошти у Павла Пелехіна. Той їх давав під умову створення українського медичного факультету при Львівському університеті, але авторитет Грушевського дозволив використати їх на придбання кам'яниць для НТШ на сучасній вул. Винниченка. Усі кошти Євгена Чикаленка, у першу чергу на Академічний дім, пішли у справу завдяки Грушевському. Останній був розпорядником цих грошей Євгена Харлампійовича. В очах нібито самостійників – українських есдеків, у тому числі й Дмитра Антоновича²³, львівський професор був типовий «буржуй», з яким не варто іти до спілки у суспільно-культурних починаннях. А коли професор збудував у Києві шестиповерховий будинок на Паньківській, то Винниченко і Петлюра казали, що не личить українському діячеві будувати такі розкішні буржуазні споруди. Чи можемо ми припустити, що Грушевський настільки радикально змінився після 1917 року, що став есером-ліваком? (Взагалі-то варто розрізняти російських і українських есерів. Останні в принципі не виступали за знищення приватної власності

²³ Цікаву характеристику Дмитрові Антоновичу дав у своїх спогадах Сергій Єфремов. Він відносив того до розряду інтернаціоналістів, писав, що він «одкидав національне питання як «неіснуюче». Про Дмитра Володимировича і взагалі рупівців та їхні ідеї Єфремов зазначав: «Це була каша, в якій не розбиралися кінець-кінцем і самі проводирі. Нетямущі, невігласи, не зв'язані з традиціями попереднього, вони були справді безбатченками, «родства не помнящими», які з себе тільки починали історію українського руху і з невимовним презирством неуків та нетерпимістю фанатиків дивились на все, що мало ясніший шлях, охрещуючи це назвою «старих», «культурників» та валячи на голови їхні усі дійсні і вигадані гріхи, які тільки моглал вигадати їхня не дуже багата фантазія». (Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. 2004. № 2 (31). С. 87-88). Більш статечні діячі, як от засновник Української соціалістичної партії, співробітник «Przełrdu krajowego» В. Липинського, Богдан Ярошевський, впливу на молодь майже не мали.

на землю.) У такому разі Грушевський мав би повністю відмовитися від двох власних будинків у Києві і Львові та маєтку у Криворівні, грошей на банківських рахунках. А цього він не робив, навіть коли повернувся 1924 року до України советської. І тоді він дбав через відпоручників (Кирила Студинського й Михайла Мочульського) про свою власність, що залишилась у Львові під Польщею.

Дев'ята і десята глави Прицакової статті мають підсумково-узагальнюючий характер. З шести пунктів висновків, три негативно оцінюють Грушевського. «Курс історії України [написаний] з перспективи народників 70-х років, якого теоретична база вже в часи написання застаріла», писав Омелян Йосипович. Коли так, то праця Грушевського з концептуального боку має відповідати «Истории воссоединения Руси» П. Куліша, «Мазепе и мазепинцам» М. Костомарова або монографіям В. Антоновича. Проте, навіть віддалене порівняння скаже, що ІУР М. Грушевського – це праця нового часу. Вона відкриває новий етап української історіографії, відповідний початку політизації українського руху кінця 1890-х років – початку ХХ ст.

Твердження Прицака, що «Грушевський не мав творчих спосібностей», що дало б можливість йому засвоювати нові здобутки світової науки, заперечує сам автор в праці «Історіософія Михайла Грушевського». Порівняння з Дмитром Антоновичем, який нібито спромігся на «переломовий крок» виглядають некоректними, бо Грушевський належав до попереднього покоління українських діячів, з якого жодного не було в РУПі. Класичним народником Грушевський, як ми вже зазначали вище, не був. Він був ланкою між народницькою і державницькою історіографіями. Бо інакше як зрозуміти, що історик-народник, котрий не мав державницької візії, міг виховати цілу генерацію істориків-державників. Адже, окрім львівської школи (Степан Томашівський, Іван Крип'якевич, Мирон Кордуба, Іван Кревецький тощо) у нього опосередковано вчився і Вячеслав Липинський. А це не було б можливим, якби Грушевський, як вважає у цій статті Прицак, був противником власної держави. Сама схема української історіографії, на якій побудована ІУР, є державницько-демократичною візією історичного процесу на українських землях.

Не зрозуміло, чому Прицак вважає, що візія Грушевського була спрямована тільки у напрямку первісного громадянства. Радше в діаметрально протилежний бік, у майбутнє. Класична «архівальна» або антикварна візія української історії присутня в класичного народника Олександра Лазаревського. Той не бачив майбутнього за окремішністю України, і досліджував історію останньої з перспективи минулого.

Грушевський як політик-державник

Останню, одинадцяту главу, Прицак присвятив оцінці Грушевського-політика. Висновок автора такий: «...і в історіософічній праці, так і в по-

літичній діяльності Грушевський не мав ніякого змісту для реальностей». На підтвердження цієї тези він наводить думку Грушевського, що при здобутті автономії варто покликатися не на угоду 1654 року, а на факт існування національної території, заселеної 25-ма мільйонами української людности. З цього Пріцак робить висновок, що Грушевський був «противником ідеї національної держави». Але ж хіба реалістично покликатися на початку ХХ століття на угоду середини століття ХVІІ, яка до того ж, навіть у наукових колах Росії й України, трактувалася по-різному²⁴. Тези американського президента Вудро Вільсона говорили про право будь-якої нації на самовизначення. Це право випливало з самого факту існування нації, а не історичного прецеденту, що вже 1917 року було анахронізмом. Цікаво, що Микола Міхновський у своїй «Самостійній Україні» обґрунтовував право України на незалежність саме Переяславським договором. Чи не тому про такий аргумент згадав і Пріцак, протиставляючи самостійника М. Міхновського й «федераліста» М. Грушевського.

Грушевський був прихильником української національної держави вже від 1890-х років. «Синонімом кріпацтва і нагайки» була не своя українська, а чужа держава. З цим мали б погодитися й історики-державники. Не було жодного «трагікомізму» в тому, що саме Грушевський був творцем Четвертого універсалу. Він логічно завершував не лише дореволюційний, а й федералістський етап українського державотворення, яким сам і керував. У правильності цього акту Грушевський ніколи не сумнівався. Про це він писав і в останніх виданнях «Ілюстрованої історії України» й у своїй знаменитій «На порозі Нової України» – наскрізь самостійницькій книжці, яку до речі, жодним словом не згадує Пріцак. Єдине, що бентежило Грушевського – це звернення до сторонніх впливів, до німців, що, на його думку, дискредитувало українську державність, як таку, що здобута не власними силами.

Не хотілося б, аби наше розлоге впровадження сприймалося, як такий собі «Анти-Дюринг» до думок Омеляна Пріцака. Варто розуміти той суспільний контекст, у якому поставала його стаття. Пріцак вважав себе істориком державницької школи. Він починав свою творчість з дослідів над двома знаковими для цього напрямку постатями: Іваном Мазепою і родиною Скоропадських. Зацікавлення цією родиною можна пояснити тим, що й сам О.Пріцак схилився, принаймні у середньому етапі свого життя, до політичних гетьманців, які власне і створили національну державницьку історіографію. Тому, на наш погляд, мав цілковиту рацію Любомир Винар, ко-

²⁴ Яковлів наводить аж сім різноманітних трактовок у працях фахівців, правників і істориків, з цієї проблеми: акт злуки, акт неповної інкорпорації, автономії, персональної унії, реальної унії, васальної залежності, мілітарний союз. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. // Переяславська Рада 1654 р. К., 2003. С. 134-135.

ли писав, що конфлікт між народницькою і державницькою історіографіями був нічим іншим, як політико-ідеологічною суперечкою між гетьманцями (монархістами) і уенерівцями (республіканцями) на історіософському полі.²⁵

Не випадково у своїй статті Пріцак послуговується термінологією і фундаментальними тезами Липинського, а фактографічний матеріал про еліту Старої України XVII – початку XIX століть бере в Олександра Оглоблина, який у 1940-1950-ті роки також був близьким до гетьманців. Критика Грушевського-політика й історіософа майже дослівно нагадує критику голови Центральної Ради в книзі Липинського «Листи до братів-хліборобів». Як і останній, а за ним і Дмитро Дорошенко, Іван Кревецький, Степан Томашівський і Борис Крупницький, Пріцак чіпляється за фразу Грушевського з відомої статті 1920 року «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання» з журналу «Борітеся-поборете» про право українців «обраховуватися» з власною державою, коли вона не висловлює волю народу. Ці слова Грушевського стосувалися князя Данила і болоховських людей, були написані у першій великій україномовній статті «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці», друкованій аж 1892 року в «Записках НТШ»²⁶. І сказані були за часів, коли Грушевський обґрунтовував своє «зміновіхвіство». Наслідуючи попередників, Омелян Йосипович не додає нового до традиційної аргументації антидержавництва автора ІУР.

У діяспорі під впливом гетьманців та інтегральних націоналістів оцінка Грушевського, запропонована статтею Пріцака, була панівною, але не єдиною. Кола мельниківсько-уенерівської орієнтації, а також УРДПівське наставлення, почали від кінця 1950-х років піднімати ім'я Грушевського на щит, підкреслюючи, навпаки, його державотворчу діяльність у 1917-1918 роках. 1966 року, коли святкувався 100-літній ювілей від дня народження Грушевського, вийшов номер «Українського історика», де в статтях Любомира Винара і Олександра Оглоблина вплив великого вченого на українське життя був визнаний позитивним. Постає питання, чому Оглоблин скоригував свої погляди у бік визнання за Грушевським першості у творенні національно-державницької візії історії України, а Пріцак наблизився до такої оцінки тільки на переломі 1990-х років? Гадаємо, причина в політичному чиннику. Така тоді була загальна громадська оцінка постаті Грушевського українською діяспорою, і з нею рахувався і погоджувався Пріцак.

²⁵ Винар Л. Михайло Грушевський і державницький напрям української історіографії // Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації... С. 86.

²⁶ При тій думці Грушевський не залишався, а модифікував погляд у бік критики Драгоманова, який вважав, що принципової різниці, виходячі з європейського права між суспільством і державою не може бути. Народна громада – це власне та ж держава. Тому у відповідних томах ІУР оцінка татарських людей виглядає значно збалансованішою. Див.: Стахів М. Матеріали про світогляд Грушевського // Записки НТШ. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто. Т. СХСVII. С. 221-227.

Ситуація змінилася 1991 року. Україна здобула незалежність, послугувуючися при цьому гаслами Грушевського. Можливо, саме виходячи з цього, Пріцак і скоригував свої погляди на історіософію Грушевського, перестав бачити у народництві патологічне явище, став спокініше відноситися до визначень поняття «народ», не звинувачував Грушевського в антидержавництві тощо. Омелян Пріцак, як будь-який історик, у тому числі й Грушевський, відчував (свідомо чи несвідомо) вплив суспільної кон'юнктури. Це цілком зрозуміле явище в роботі кожного науковця.

Ihor Hyrych

Omeljan Pritsak's Landmark Article

Ihor Hyrych gives a detailed analysis of Omeljan Pritsak's article *U stolittia narodyn M. Hrushevskoho* (On the Centennial of M. Hrushevsky's Birth, 1966), which we have reprinted in the "Archive" section. In his article Pritsak demonstrated the erroneousness of the populist vision (which, he believed, Hrushevsky also advanced) of the role of the "common people" and the "elite" in the history of Ukraine, and sought to show the role of the Cossack officer class in the Ukrainian national movement. Pritsak criticized the Ukrainian populist movement for its lack of understanding of the historical process, primarily of the Ukrainians' aspirations for statehood. In Hyrych's opinion, however, populism was a reaction to Ukraine's stateless condition in the mid-nineteenth century and an attempt to mobilize the Ukrainian movement precisely in the direction of building the foundations of a future state. In rejecting Pritsak's assertion that the populist movement was apolitical, the author emphasizes the obsolescence of the classic division of Ukrainian historiography into two mutually exclusive schools: "populist" and "pro-state." The pro-state school arose fully from populist historiography, which was based on a national scheme of history. Meanwhile, according to Hyrych, Hrushevsky was already a supporter of Ukrainian statehood in the 1890s.